

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

Янишен Віктор Петрович

УДК 368

**ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СТРАХОВИХ ПРАВОВІДНОСИН В
УКРАЇНІ**

Спеціальність: 12.00.03 - цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне
приватне право

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків - 1997

00725717 (Т)

Дисертація

Робота виконана на кафедрі цивільного права національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти України

Науковий керівник

доктор юридичних наук, професор **Красько Ісай Юхимович**, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, професор кафедри цивільного права

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України **Луць Володимир Васильович**, Прикарпатський державний університет імені Василя Стефаніка, завідувач кафедри цивільного права і процесу,

кандидат юридичних наук, **Ссліванова Ірина Анатоліївна**, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доцент кафедри правових основ підприємництва та фінансового права

Провідна установа

Інститут держави та права імені В.М.Корецького Національної академії наук України, відділ цивільного і трудового права, м.Київ

Захист відбудеться «12» лютого 1998р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д64.086.02 при Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 310024, м.Харків, 24, вул.Пушкінська, 77

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотечі Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 310024, м.Харків, 24, вул.Пушкінська, 77

Автореферат розісланий «6» січня 1998р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.М.Сібільов

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми дослідження. Прийняття основних законодавчих актів по страхуванню та відмова держави від монополії на його проведення започаткували цивілізований розвиток страхових правовідносин в Україні. Страхування, що провадилось в радянський період, мало фактично аліментний (податковий) характер і породжувало відповідне ставлення населення та підприємств щодо захисту своїх майнових інтересів за його допомогою. Після розвалу адміністративно-командної системи господарювання роль страхування в житті окремих громадян та держави в цілому значно зросла. Будучи одним із видів підприємницької діяльності, воно разом з тим виконує одну з найважливіших соціальних функцій.

З розвитком ринкових відносин зростають комерційні та підприємницькі ризики. Освоєння нових галузей підприємництва пов'язано з підвищеною ймовірністю матеріальних збитків. Негативний вплив досягнень сучасної науки і техніки на навколишнє природне середовище та людство, наслідками якого можуть бути техногенні аварії і навіть катастрофи (наприклад, аварія на ЧАЕС), потребує визначення джерел для відшкодування (покриття) заподіяної шкоди. Не завжди норми, регулюючі деліктну відповідальність, у повному обсязі компенсують спричинених збитків через надзвичайні розміри катастроф або з інших незалежних від потерпілих обставин. В особистому житті громадян виникають обставини, пов'язані з необхідністю додаткових витрат (хвороба, досягнення певного віку, втрата доходів тощо). Страхування є тією універсальною категорією, завдяки якій можна забезпечити майнові інтереси юридичних та фізичних осіб. Воно спрямовано на компенсацію юридичним особам та громадянам можливих збитків, заподіяних в результаті настання певних подій (майнове страхування), або на надання матеріальної допомоги громадянам (особисте страхування).

Основу страхових правовідносин складають цивільно-правові норми, за допомогою яких забезпечується досягнення мети страхування. Активізація суб'єктів страхового ринку потребує високого рівня правового забезпечення відносин по страхуванню. Практика його проведення в останні роки наочно продемонструвала, що неправильний, непрофесійний підхід до питань страхування призводить до небажаних результатів, які підривають довіру до нього з боку потенційних страхувальників.

Основним правовим зв'язком у системі страхування є взаємодія страховика із страхувальником. Встановлення в нормативному порядку меж дозволеної поведінки учасників та відповідних юридичних обов'язків

дозволить уникнути непорозумінь та зловживань в процесі реалізації страхових інтересів.

Еволюція страхового законодавства в Україні (гл. 31 Цивільного кодексу України - Декрет Кабінету Міністрів України «Про страхування» - Закон України «Про страхування») підтверджує, що страхування, будучи однією з найважливіших складових частин ринкової інфраструктури, перебуває під посиленням наглядом з боку держави. Зростання значення страхування як у сфері господарювання, так і особистому житті громадян, його соціальна функція обумовлюють актуальність і необхідність теоретичної розробки питань правового регулювання страхових відносин.

Вибір теми дисертаційного дослідження був певною мірою обумовлений відсутністю достатньої уваги і висвітлення в юридичній вітчизняній літературі цивільно-правового аспекту страхування, незважаючи на його значимість у суспільному житті. В Україні немає жодної монографічної роботи, присвяченої всебічному дослідженню цивільно-правового регулювання страхових відносин.

Окремі питання страхування розглядалися в науковій літературі, але здебільшого в економічній. Правовий аспект страхування знайшов своє відображення в основному в підручниках з цивільного та фінансового права, у навчальних посібниках, наукових статтях та тезах доповідей. Серед юристів до цієї проблеми зверталися В.В.Богдан, М.П.Лещенко.

Зростаюча в нинішній час роль страхування, недостатня увага з боку вчених-юристів до розробки цього інституту обумовили вибір теми дисертації як важливої наукової проблеми і як одного з напрямків цивільно-правової науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно до комплексної цільової програми «Правові проблеми здійснення майнових та особисто немайнових прав в умовах ринкової економіки» (номер державної реєстрації 0186.0.070867).

Предмет дослідження складає система нормативних актів, що регулюють страхові відносини, судова та арбітражна практика їх застосування.

Об'єктом дослідження є страхування як самостійний цивільно-правовий інститут, його юридична природа, форми та види.

Мета та завдання дослідження. Метою наукового дослідження є теоретичне опрацювання цивільно-правових проблем страхування та обґрунтування пропозицій, спрямованих на вдосконалення його правового регулювання. Для досягнення вказаної мети автором дисертації були виконані такі основні завдання:

- проаналізовано структуру страхових правовідносин та їх елементів;
- дано цивільно-правову характеристику підстав виникнення страхових правовідносин;
- розглянуто специфіку окремих видів страхування;
- розроблено конкретні пропозиції, спрямовані на вдосконалення страхового законодавства.

Методологічна та теоретична основа дослідження. Методологічну та загальнотеоретичну основу дослідження склали прийняті в юридичній науці методи наукового дослідження. У процесі роботи дисертант використав історичний, порівняльний, логіко-юридичний, соціологічний, статистичний, системно-структурний та формально-логічний методи. Проведено докладний розгляд і аналіз: а) дореволюційного вітчизняного законодавства; б) нормативних актів періоду СРСР; в) практики судових та страхових органів; г) соціологічних даних; д) законодавства ряду зарубіжних країн і республік СНД; е) чинного законодавства України в сфері страхування.

Теоретичну базу для висновків, зроблених у дослідженні, становлять праці відомих учених-юристів: з загальних питань теорії цивільного права - М.М.Агаркова, С.С.Алексєєва, С.Й.Вільнянського, М.В.Гордона, О.С.Юффе, С.Ф.Кечек'яна, О.О.Красавчикова, Я.М.Магазинера, Г.К.Матвєєва, І.Б.Новицького, О.А.Пушкіна, Є.О.Суханова, Ю.К.Толстого, Р.О.Халфіної та ін.; з проблем страхування - В.В.Богдана, К.О.Граве, Х.О.Гурвічоте, Г.А.Каликової, М.П.Лещенко, Л.А.Лунца, Т.С.Март'янової, В.К.Райхера, В.І.Серебровського, Г.Ф.Шершеневича, М.Я.Шимінової, К.К.Яїчкова та ін.

У дослідженні опрацьовано значний обсяг не тільки юридичної, а й економічної та філософської літератури, зокрема роботи В.Ф.Асмуса, В.Г.Баторіна, К.Г.Воблого, О.Д.Заруби, М.С.Клапківа, Ф.В.Коньшина, Л.І.Рейтмана, С.Е.Саркізова, О.В.Семенкова, О.Ю.Чернова та ін.

У дисертації також використані праці, авторами яких є вчені інших держав: Ж. де ла Морандьєр, Г.Ласк, А.Манес, Л.Дюгі, П.Ієрінг та ін.

Емпіричною базою дослідження є опублікована та неопублікована практика проведення страхування, судова та арбітражна практика Вищого арбітражного суду України та арбітражного суду Харківської області.

Наукова новизна дослідження. Дисертація є першим всебічним спеціальним науковим дослідженням страхових правовідносин, в якому на підставі чинного страхового законодавства зроблено комплексний аналіз теоретичних проблем правового регулювання страхування. Дисертант зупиняється на юридичній природі страхових правовідносин,

їх структурі, підставах виникнення, а також наводить характеристику діючих форм та видів страхування. За результатами дослідження сформульовано низку положень та висновків з найважливіших проблем страхування, зокрема таких, як правовий стан учасників страхових правовідносин, розмір страхового відшкодування, запропоновано шляхи подальшого розвитку страхування, розширення обсягу страхової охорони громадян та юридичних осіб.

На захист виносяться найбільш важливі науково-теоретичні положення:

- страховий інтерес на боці страхувальника як необхідна передумова виникнення страхових правовідносин;
- об'єкт страхової охорони;
- особливості страхового законодавства України в перехідний до ринкових відносин період;
- роль договору в формуванні страхових правовідносин, особливості його змісту;
- пропозиції, спрямовані на вдосконалення правового регулювання окремих видів страхування.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною завершеною науковою роботою, першим комплексним дослідженням проблем страхових правовідносин. Сформульовані в ній положення та наукові результати мають наукове і практичне значення, оскільки вони обґрунтовані на базі особистих досліджень і критичного осмислення до двохсот наукових та нормативних джерел і узагальнення практики проведення страхування. Дисертант наводить теоретичні положення, а також дає практичні рекомендації щодо подальшого вдосконалення чинного законодавства. Окремі питання, поставлені дослідником, порушуються вперше, деякі розглянуті по-новому, додатково обґрунтовані.

Теоретичне та практичне значення дисертаційного дослідження. Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що робота спрямована на заповнення прогалін в українській правовій науці з питань страхування і призначена орієнтувати практику на подальше вдосконалення та впровадження страхової діяльності.

Дисертація являє собою теоретичне дослідження проблем цивільно-правового регулювання страхування в умовах відмови від всебічного монополізованого державою страхування та переходу до страхування демонополізованого, але жорстко підконтрольного державі. Робота має чітку практичну спрямованість, окрім теоретичних висновків та узагальнень вона містить конкретні пропозиції по вдосконаленню страхового законодавства України, впровадженню нових видів страхової охорони та ін.

Окремі її теоретичні положення можуть бути покладені в основу подальшого розвитку правової бази страхування, а також використані під час підготовки навчальних посібників та методичних рекомендацій для студентів та учасників страхових правовідносин. Окремі положення дисертації мають дискусійний характер, а тому можуть послужити підґрунтям для подальшого наукового дослідження проблем цивільно-правового регулювання страхування.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорена на кафедрі цивільного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Результати проведеного дослідження використані в навчальному процесі та під час проведення практичних занять із студентами з курсу цивільного права.

Проведена апробація низки теоретичних рекомендацій щодо вдосконалення страхового законодавства при підготовці проекту Закону України «Про медичне страхування».

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації знайшли відбиття у п'яти наукових статтях.

Структура дисертації. Дисертація викладена на 179 сторінках машинописного тексту. Мета та завдання дослідження визначили її структуру. Робота складається із вступу, двох розділів, які містять чотири підрозділи, висновку, списку використаної літератури (190 джерел) та додатку, що містить проект Закону України «Про медичне страхування».

Основний зміст роботи

У вступі розкриваються сутність і стан наукової проблеми, її значимість, обґрунтовується актуальність обраної теми, розкривається зв'язок вибраного напрямку дослідження з планами Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого та державною цільовою програмою, викладаються основні результати, отримані внаслідок проведеного дослідження, що виносяться на захист, наукове та практичне значення дисертації.

У першому розділі «**Страхові правовідносини**», який складається з двох підрозділів, ґрунтовно проаналізовано цивільно-правовий інститут страхування.

У першому підрозділі «**Поняття та структура страхових правовідносин**» наводиться визначення страхування, досліджується його суб'єктно-об'єктний склад, права та обов'язки учасників страхових правовідносин, страховий інтерес, страховий ризик.

Матеріальну основу страхування складає страховий фонд, який формується в спеціалізованих страхових організаціях шляхом сплати страхових платежів особами, які формують цей фонд. Суть страхування полягає у розподілі збитків, які виникають в однієї особи (фізичної чи юридичної), між якомога ширшим колом суб'єктів. Для кожного з них окремо матеріальні збитки ледь відчутні, а стан потерпілого відновлюється швидко і достатньо повно. Для реалізації економічної суті страхові відносини набувають правової форми - форми правовідносин. З правової точки зору страхові правовідносини - це зобов'язання, в силу яких одна сторона (страхувальник) зобов'язується сплатити встановлений законом або договором внесок (страховий платіж), а друга сторона (страховик) зобов'язується при настанні передбаченої події (страхового випадку) виплатити страхову суму, або відшкодувати страхувальнику або іншій особі, на користь якої укладений договір страхування, понесені збитки в межах обумовленої (страхової) суми. Страхові правовідносини мають чітко визначену внутрішню структуру, до якої включаються учасники, об'єкти та зміст.

Сторони в страховому зобов'язанні та його учасники не завжди співпадають. Сторонами виступають страховик та страхувальник, тобто особи, пов'язані між собою певними суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Разом з тим, брати участь у страхових правовідносинах можуть ще дві категорії осіб: застрахована особа та особа, призначена страхувальником для одержання страхових виплат.

Страхування можуть провадити професійні страховики - суб'єкти підприємницької діяльності, товариства взаємного страхування та в окремих, передбачених законом, випадках державні страхові організації.

Страхувальниками визнаються юридичні та дієздатні фізичні особи. У дисертації обґрунтовується положення щодо розширення кола страхувальників - фізичних осіб у сфері особистого страхування. У деяких випадках правилами особистого страхування, розроблюваними страховиком у відповідності до чинного законодавства, встановлюються обмеження на укладення договорів страхування щодо віку страхувальника (застрахованої особи) та стану його здоров'я, тобто з кола страхувальників (застрахованих осіб) виключаються фізичні особи, які досягли певного віку або які мають певні вади здоров'я. На думку дисертанта, таке обмеження неприпустиме. Найбільш відповідає інтересам сторін договору положення, згідно з яким страховик встановлює страхові тарифи відповідно до ймовірності настання страхового випадку (розміру страхового ризику) для кожної категорії страхувальників окремо. Самостійно

визначати доцільність укладення договору страхування на запропонованих умовах - це право страхувальника.

Правовий стан особи, призначеної для одержання страхових виплат, залежить від волі сторін страхових правовідносин. Договір страхування, в якому страхувальник призначає особу для одержання страхових виплат, є одним з різновидів угод на користь третьої особи. Третя особа до настання страхової події не має ніяких суб'єктивних прав, тому цілком законно, що сторони до цього моменту мають право на узгоджену зміну умов договору, в тому числі на заміну особи, яка була призначена для одержання страхових виплат. Суб'єктивна воля третьої особи не має для сторін правового значення, що, як вважає автор дослідження, суперечить правовій природі договору на користь третьої особи. У дисертації пропонується нормативно визначити момент надання третій особі можливості використати право вимоги після настання страхового випадку, оскільки з моменту вираження третьою особою наміру скористатися своїм правом за договором сторони мають бути пов'язані суб'єктивним правом одержувача страхових виплат.

Застрахована особа є учасником тільки особистого страхування. Вона не має самостійного правового статусу, тому що завжди співпадає з особою страхувальника, коли він страхує сам себе, або з особою, призначеною страхувальником для одержання страхових виплат.

Страхування спрямоване на охорону майнової та немайнової сфери фізичних та юридичних осіб. Тому визначення об'єкта страхування є важливою проблемою його правового регулювання. У науковій літературі та в законодавстві немає єдиного підходу у визначенні об'єкта страхування. Під об'єктом розуміють майновий (страховий) інтерес, пов'язаний з життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією (особисте страхування), володінням, користуванням та розпорядженням майном (майнове страхування), відшкодуванням страхувальником завданної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, спричиненої юридичній особі (страхування відповідальності), життя, здоров'я, працездатність фізичної особи, її майно. Дисертант займає позицію, що ні майно, ні життя та здоров'я, ні страховий інтерес не можуть виступати об'єктом страхового зобов'язання. Особливістю страхових правовідносин є те, що життя, здоров'я, майно, відповідальність підлягають страховій охороні, тобто є об'єктом страхової охорони, а не страхових правовідносин. Об'єктами страхових правовідносин виступають страхові платежі страхувальника та страхові виплати, які зобов'язується здійснити страховик у разі настання страхового випадку. Таке розуміння проблеми об'єкта страхування

відповідає правовій природі цього необхідного елемента структури страхових правовідносин.

Зміст страхових правовідносин складають права та обов'язки їх учасників. Головним обов'язком страховика є виплата страхового відшкодування (страхової суми) при настанні страхового випадку. У залежності від галузі страхування порядок виконання його головного обов'язку відрізняється. Так, у майновому страхуванні має місце принцип компенсації спричиненої шкоди. Страхове відшкодування спрямоване на відшкодування понесених збитків. Будь-яке страхування без збитків або в розмірі, який перевищує збитки, суперечить цілям страхування, а тому визнається неправомірним. Для правильного визначення розміру страхового відшкодування необхідно визначити розмір фактично понесених збитків, вартість застрахованого майна та систему, за якою провадиться страхування (пропорційна чи система першого ризику), а також страхову суму, в межах якої страховик бере на себе зобов'язання по виплаті страхового відшкодування. У дисертації детально аналізуються вказані категорії та їх співвідношення, а також форма, в якій здійснюється така виплата. Дисертант пропонує розширити можливості страховиків в питаннях охорони майнових інтересів страхувальників шляхом надання їм можливості здійснювати страхове відшкодування як в грошовій, так і в натуральній формі. При цьому, на думку дисертанта, форма страхового відшкодування повинна визначатися страховиком самостійно, що повністю відповідає меті страхової охорони - поставити страхувальника в таке ж становище в якому він перебував до настання страхового випадку.

Після виплати страхового відшкодування в майновому страхуванні до страховика в межах фактичних витрат переходить право вимоги, яке страхувальник або інша особа, що одержала страхове відшкодування, має до особи, винної в заподіянні шкоди (право регресу). Незважаючи на те, що в літературі була викладена точка зору, відповідно до якої це право не може мати місце в страхуванні, тому що страховик одержує більше, аніж виплачує сам, дисертант вважає, що воно право регресу є необхідним, оскільки воно надає можливості притягнути до відповідальності безпосереднього винуватця.

У залежності від моменту настання страхового випадку обов'язки страхувальника поділяються на дві групи: до настання страхового випадку та після його настання. До першої групи належить головний обов'язок страхувальника по внесенню страхового платежу (внеску). Страховий внесок - це плата за прийняття страховиком на себе зобов'язання по виплаті страхового відшкодування (страхової суми) при настанні страхового випадку, тобто плата за страховий ризик. Невиконання або неналежне ви-

конання такого обов'язку породжує право страховика відмовити у здійсненні страхових виплат. Сюди також належить турбота про зберігання, суть якої полягає у прийнятті страхувальником усіх заходів щодо схоронності застрахованого майна. Страхувальник повинен повідомити про всі зміни, які впливають на ступінь ризику. При укладанні договору страхувальник зобов'язаний подати інформацію страховику про всі відомі йому обставини, що мають суттєве значення для оцінки страхового ризику, а також надалі інформувати його про будь-яку зміну цього ризику.

Другу групу складають обов'язки з прийняття всіх заходів щодо запобігання або зменшення збитків при настанні страхового випадку. Страхувальник зобов'язаний у строк, передбачений договором, повідомити страховика про настання страхового випадку, а також передати йому всі документи та надати можливості для оцінки та ліквідації збитків.

Для вступу в страхові відносини страхувальник повинен мати страховий інтерес. У науковій літературі висловлювалися різні точки зору стосовно його природи. Інтерес визначається як: предмет страхування (В.І.Серебровський); об'єкт страхової охорони чи об'єкт страхового випадку (В.К.Райхер); юридичний факт, від наявності якого залежить виникнення та існування страхових правовідносин, які вже виникли (К.О.Граве, Л.А.Лунц); збитки, які може понести страхувальник від настання страхового випадку, належне або очікуване страхувальником майно, що складає об'єкт страхової охорони (В.М.Мусін); інтерес компенсації можливих майнових збитків як необхідна передумова виникнення страхових правовідносин (В.М.Яковлев). Законодавство також не має чіткого визначення страхового інтересу. Так Цивільний кодекс України не містить поняття страхового інтересу, а Закон України "Про страхування" страховий інтерес вважає об'єктом страхування. Дисертант вважає, що страховий інтерес може виступати тільки як необхідна передумова виникнення та існування страхових правовідносин. Він обумовлений потребою у відшкодуванні майнових збитків, викликаних пошкодженням (знищенням) різних матеріальних цінностей або недоотриманням їх. Він завжди лежить в основі страхових майнових правовідносин. Страховий інтерес є об'єктивним, оскільки він визначається об'єктивною реальністю, але він також і суб'єктивний своїм зв'язком з особою, її свідомістю. Разом з тим зв'язок права і страхового інтересу не слід розглядати як механічне поєднання, при якому право забезпечує захист і реалізацію інтересів, діє на них як на явища, що стоять за його межами. При такій конструкції страховий інтерес перетворився б на об'єкт права, чого бути не може. Страховий інтерес не входить до структури правовідносин не тому, що він

не являє собою правову категорію, а тому, що він є тільки передумовою та метою суб'єктивного права і лежить за межами правовідносин, лише обумовлюючи їх.

Страховий інтерес - категорія універсальна. Він має місце як у майновому страхуванні, так і в особистому викликаного ймовірністю настання певних подій, що можуть породити потребу в одержанні обумовлених грошових сум або в додатковому матеріальному забезпеченні. Саме в можливості одержання такого забезпечення, додаткових грошових сум і втілений страховий інтерес в особистому страхуванні. При відсутності страхового інтересу в таких випадках безпредметним ставав би договір особистого страхування.

Тісно пов'язаною із страховим інтересом є категорія страхового ризику. В узагальненому вигляді ризик можна розглядати як невизначеність настання обумовленої події. Ризиковий характер можна надати будь-якому оплатному договору. Страховий ризик породжує потребу, що виражається в страховому інтересі, який, у свою чергу, лежить в основі виникнення страхових правовідносин. Страховий ризик має місце тільки в окремо взятих страхових правовідносинах. Ризиковий елемент має місце як у так званих ризикових видах страхування, так і в накопичувальних, тому що без ризику договір страхування неможливий.

У другому підрозділі «Підстави виникнення страхових правовідносин» досліджуються факти, з якими пов'язано виникнення страхових правовідносин. Особлива увага приділяється співвідношенню обов'язкового та добровільного страхування, цивільно-правовому договору страхування, стадіям його укладання, моменту набрання законної сили.

Добровільне та обов'язкове страхування є рівноправними формами страхування. Сфера проведення як обов'язкового, так і добровільного страхування визначається об'єктами страхової охорони. Обов'язкове страхування має місце тоді, коли відшкодування матеріальної шкоди або надання іншої матеріальної допомоги відбувається на інтересах не тільки потерпілої особи (страхувальника, застрахованої особи, особи, призначеної страхувальником для отримання страхових виплат), а й на громадських інтересах взагалі. Воно є універсальним, має широкий обсяг за колом страхувальників, застрахованих об'єктів та страхових випадків, виникає незалежно від волі страхувальника. Обов'язкове страхування, як правило, безстрокове, виникає і діє незалежно від сплати страхового внеску.

Добровільне страхування є вибірковим як за колом страхувальників, застрахованих об'єктів, так і за колом страхових випадків. Страхова

охорона надається на певний строк. Як правило, договір страхування набирає законної сили тільки після внесення страхового платежу.

Питання обов'язковості та добровільності страхових правовідносин викликало в науці суперечки щодо правової природи страхових правовідносин, що регулюються нормами цивільного, адміністративного, фінансового права. Деякі вчені (В.І.Серебровський., М.В.Гордон) вважають, що обов'язкове страхування не регулюється цивільним правом. Основуючись на нормативний матеріал і наукові джерела, автор поділяє думку тих учених, які вважають обов'язкове страхування предметом цивільно-правового регулювання (К.О.Граве, Л.А.Лунц, В.К.Райхер).

Зміст правовідносин при обов'язковому страхуванні повністю співпадає із змістом добровільних страхових відносин з точки зору предмету страхового регулювання. Ті ж самі об'єкти можуть бути застраховані як в обов'язковій, так і в добровільній формі. При цьому виникають підпорядковані єдиному правовому режиму правовідносини, хоча і по двох самостійних юридичних титулах: добровільному (договірному) та обов'язковому (позадоговірному).

У дисертації детально проаналізовано критерій поділу страхування на обов'язкове й добровільне та підстави виникнення правовідносин з добровільного та обов'язкового страхування. Критерієм поділу страхування є джерело його виникнення. В основі як виникнення, так і реалізації добровільного страхування лежить страховий договір. Обов'язкове страхування породжується юридичними фактами (юридичними складами), які передбачені безпосередньо законом. Наприклад, коли громадянин обіймає посаду судді, його життя та здоров'я підлягають обов'язковому страхуванню.

У залежності від правових наслідків юридичні факти поділяються на правопороджувальні, правозмінюючі та правоприпиняючі. У страховому ж праві юридичні факти мають або правопороджувальний, або правоприпиняючий характер. Так, до правопороджувальних юридичних фактів необхідно віднести договір страхування, страховий випадок. До правоприпиняючих - відсутність страхового інтересу, ненастання страхового випадку в період дії страхового договору. Всі юридичні факти в страховому праві мають реальну конкретну природу. Як правило, до страхового результату веде не окремо взятий юридичний факт, а їх сукупність, в якій її ключові елементи пов'язані між собою у вигляді єдиної системи послідовного накопичення, що в кінцевому підсумку призводить до виникнення або припинення страхових відносин.

Договір страхування є єдиною підставою виникнення добровільних страхових відносин. Він відповідає всім вимогам цивільно-правових угод,

але разом з тим має деякі особливості правового регулювання. Закон України "Про страхування" передбачає договір страхування, який використовується для добровільного страхування, і типовий договір страхування, що застосовується для обов'язкового страхування.

Взаємовідносини між страхувальником та страховиком мають дворівневу структуру. Загальні умови добровільного страхування містяться у Правилах страхування, які розробляються страховиком самостійно по кожному виду страхування і є обов'язковими для сторін. Конкретні безпосередні умови страхування узгоджуються при укладанні договору. З метою недопущення порушень законодавства та законних інтересів страхувальників договір страхування укладається на підставі цих Правил, які підлягають затвердженню в Укрстрахнагляді. Таким чином, держава здійснює матеріальний контроль за загальними умовами страхування.

У дисертації досліджується проблема страхового договору. Страхування поділяється на майнове та особисте. Основна відмінність між страхуванням майна та страхуванням особи полягає в тому, що перше формується за наявності збитків, тоді як друге - тільки на їх ймовірності. У майновому страхуванні страховик здійснює страхові виплати тому, що страхувальнику спричинена шкода від події, в особистому страхуванні - тому, що шкода могла бути заподіяна. При страхуванні майна страховик зобов'язаний виконати свої зобов'язання, коли йому будуть надані докази збитків. При страхуванні особи страховик виконує свої зобов'язання, хоча він міг би довести, що для заінтересованої особи ніяких збитків немає. Обсяг страхового покриття в майновому страхуванні визначається розміром заподіяної шкоди. В особистому страхуванні розмір страхової виплати визначається при укладанні договору і не залежить від розміру збитків, заподіяних передбаченою подією. Таким чином, цілі майнового й особистого страхування різняться між собою. Проте правове регулювання як майнових, так і особистих страхових правовідносин має багато спільного. Спільним для них є принцип задоволення майнових потреб із страхового фонду, створюваного шляхом попередньої акумуляції коштів осіб, які беруть участь у ньому. Неспівпадання цілей цих договорів, а також об'єктів їх страхової охорони викликає необхідність укладання двох видів договорів. Але наявність основних ознак, які мають важливе значення для договорів як майнового, так і особистого страхування, дає підстави вважати договір страхування типом договору, який включає договір майнового та особистого страхування як окремі види.

Договір страхування є правовою формою реалізації страхових інтересів, одним з елементів системи зобов'язань. Він має самостійний

характер. Договір страхування є двостороннім, бо взаємними правами та обов'язками наділяються тільки страховик та страхувальник. Участь у страхових правовідносинах застрахованої особи, а також особи, призначеної страхувальником для одержання страхових виплат, не перетворює договір на трьох- чи багатосторонню угоду.

Сторони згідно з договором здійснюють зустрічні майнові подання. Як в економічній, так і в юридичній літературі висловлюється точка зору, що відносини між страхувальниками, які сплачують страхові внески, та страховиком, який формує страховий фонд, є еквівалентними. У дисертації ця думка заперечується. Автор доводить, що відносини між сторонами договору страхування ні в економічному, ні тим більше в юридичному значенні не можуть бути еквівалентними. Еквівалентність передбачає рівність вартостей страхових платежів і страхових виплат, а в страхуванні вона не допускається, бо виключає страховий ризик, який є необхідним елементом страхування. Страхувальник завжди вносить платежі в розмірі, який не може співпадати з страховими виплатами, тому страхові правовідносини є оплатними, але ні в якому разі не можуть бути еквівалентними.

Особливістю договору страхування є його реальна природа, що передбачається законом. За згодою сторін він може стати консенсуальним. Тому момент, з якого страховий договір вступає в силу, повинен бути чітко визначений, бо інакше можуть бути порушені права страхувальника на страхову охорону.

Договір страхування належить до ризикових договорів. Необхідною його ознакою є невизначеність відповідальності страховика. Але в той же час останній встановлює верхню межу своїх зобов'язань. У майновому страхуванні це розмір збитків, які поніс страхувальник, але цей розмір не може бути більшим страхової вартості об'єкта страхової охорони. В особистому страхуванні межа визначається за згодою сторін.

Страховик за договором страхування бере на себе зобов'язання тільки на визначений строк і не відповідає за страхову подію, що сталася за межами цього строку.

Страховим договором можна вважати тільки угоду, укладену з професійним страховиком. Угода, укладена з іншим суб'єктом, не може вважатися страховою, бо в ній відсутня головна ознака - розподіл збитків одного (страхувальника) між багатьма (страхувальниками, які створюють страховий фонд). Таку угоду можна визнати грою, парі, лотереєю, але тільки не страховим договором.

Автор не погоджується з висловленою в науковій юридичній літературі думкою, що договір страхування належить до договорів

приєднання. Відповідно до страхового законодавства страховик самостійно розробляє загальні умови страхування, які відбиваються у Правилах страхування. Суттєві умови, що окреслюють взаємовідносини сторін, визначаються за їх взаємною згодою в договорі страхування (ст. 5 Закону України «Про страхування»).

При укладанні страхового договору в ролі оферента може виступати тільки страховальник. В силу своєї реальності договір набирає юридичної сили тільки після сплати страхових внесків. Проте страхове законодавство передбачає укладання страхових договорів як консенсуальних, тобто договір страхування може набувати юридичної сили і до внесення страхового платежу.

Страхова практика виробила особливу форму страхового договору, який складається з двох основних документів - заяви страховальника і страхового полісу (свідоцтва). В дисертації наводяться різні точки зору науковців щодо його правової природи. Відповідно до чинного законодавства України страховий поліс виконує не тільки функції документа, який підтвержує досягнуту між сторонами угоду про укладення страхового договору, а й функцію безпосередньо самого договору.

Другий розділ **«Класифікаційні основи страхових правовідносин»** присвячений питанням класифікації видів майнового та особистого страхування. Класифікація у праві має важливе значення не тільки для цілей правотворчості, перетворюючи нормативний масив в струнку систему актів, що кореспондують між собою, але й для правильного використання норм у процесі правозастосовчої діяльності. У таких випадках важливо визначити належність цих норм до тієї чи іншої галузі законодавства, її структуру. Завдання наукової класифікації страхування полягає в тому, щоб виявити в діючій системі видів страхування її теоретичні класифікаційні підстави, перевірити таким чином теорію практикою, а також допомогти практиці теорією. На думку дослідника, страхування за предметом страхової охорони необхідно поділяти на дві галузі - майнове та особисте. Кожна з цих галузей, у свою чергу, поділяється на підгалузі та види, відповідно до яких надається страхова охорона.

У першому підрозділі **«Класифікаційні основи особистого страхування»** аналізуються підстави поділу всієї сукупності особистого страхування на окремі підгалузі та види. Автор вважає, що поділ особистого страхування відбувається за колом страхових випадків. Згідно з цим класифікаційним критерієм воно поділяється на чотири підгалузі: страхування життя; страхування здоров'я на випадок хвороби; страхування від нещасних випадків та медичне страхування (безперервне страхування здоров'я). Страхування життя, що належить до накопичувальних видів, пере-

дбачає виплату страхових сум при настанні одного з двох страхових випадків: смерті страхувальника (застрахованого) в період дії договору страхування або досягнення ним певного обумовленого сторонами віку. Інші види особистого страхування є ризиковими, тому умовами страхування не може бути передбачений обов'язок страховика по виплаті страхових сум або поверненню сплачених страхових платежів по закінченні строку дії договору страхування. Страхувальник може застрахувати як себе особисто, так і третю особу. На думку дисертанта, страхувальник на момент страхування третіх осіб повинен мати страховий інтерес, який полягає в тому, що вказаних третіх осіб він утримує в силу закону або перебуває з ними в трудових правовідносинах.

Особлива увага в дисертації приділяється медичному страхуванню, яке посідає самостійне місце в системі особистого страхування. Специфікою медичного страхування є надання страхового відшкодування в натуральній формі, тобто у вигляді медичної послуги. Із врахуванням цього збільшено склад учасників правовідносин з медичного страхування: крім страхувальників, страхових організацій та застрахованих осіб у них беруть участь також медично-профілактичні заклади. Структура договірних зв'язків у системі медичного страхування передбачає укладання двох видів угод: договір медичного страхування між страхувальником та страховою організацією і договір на надання медичних послуг у системі медичного страхування між страховою організацією та медичним закладом.

Автор не підтримує позицію об'єднання вказаних договорів в єдиний «договір медично-страхових послуг» (Г.А.Каликова), тому що така правова конструкція обмежує всіх учасників медичного страхування у праві вибору найвигідніших умов отримання медичних послуг, що суперечить інтересам, насамперед застрахованих осіб.

У другому підрозділі «Класифікаційні основи майнового страхування» провадиться аналіз діючих видів майнового страхування. На думку дослідника майнове страхування включає страхування майна, фінансових ризиків та відповідальності. Критерієм, який об'єднує всі вищевказані види майнового страхування, є відбиття наслідків страхової події на майновій сфері страхувальника.

У свою чергу, страхування майна включає вогневе страхування, страхування тварин, страхування сільськогосподарських культур та транспортне страхування. Страхування фінансових ризиків об'єднує цілу низку видів страхування, пов'язаних з підприємницькою діяльністю, зокрема, страхування від технічних, комерційних, правових та політичних ризиків. Страхування відповідальності є похідним від відповідальності за

спричинення збитків третій особі або контрагенту. Відповідальність поділяється на дві групи: цивільна відповідальність (підставою якої є зобов'язання з заподіяння шкоди) і відповідальність за угодою перед контрагентом, тобто заборгованість (яка виникає внаслідок невиконання або неналежного виконання боржником-страхувальником взятих на себе зобов'язань). Страхування класифікується відповідно до видів відповідальності. Дисертант дійшов висновку, що необхідно виділити такі види страхування відповідальності: а) страхування відповідальності за шкоду, спричинену під час експлуатації транспортних засобів; б) страхування відповідальності роботодавців за шкоду, заподіяну здоров'ю їх працівників під час виконання ними своїх трудових обов'язків; в) страхування професійної відповідальності; г) страхування загальноцивільної відповідальності; д) страхування відповідальності за невиконання (неналежне виконання) зобов'язань.

Висновки. Заключна частина дисертації містить найбільш загальні висновки отримані автором у ході дисертаційного дослідження, зокрема: а) для реалізації своєї економічної природи страхові відносини набувають форми правовідносин, які складають самостійну групу цивільно-правових зобов'язань; б) учасники страхових правовідносин мають чітко визначене законом правове положення; в) вся сукупність видів страхування об'єднується в дві галузі: особисте та майнове страхування. Страхування відповідальності є підгалузю майнового страхування.

У додатку поміщений проект Закону України «Про медичне страхування».

За темою дисертації опубліковані такі роботи

1. Янишен В.П. Нормативное регулирование страховых отношений //Предпринимательство, хозяйство и право. - 1997. - №2. - С. 12-16.
2. Янишен В.П. Система личного страхования в Украине //Предпринимательство, хозяйство и право. -1997. - №10. - С. 24-29.
3. Янишен В.П. Правовой статус обществ взаимного страхования //Новая Конституция Украины і проблеми вдосконалення законодавства: Темат. зб. наук. праць. - Харків.-Нац. юрид. акад. України. - 1997. - С.58-64.
4. Янишен В.П. Закон "О страховании": требования возрастают //Бизнес информ. - 1996. - №19. - С.34-37.
5. Янишен В.П. Страхование гражданской ответственности владельцев транспортных средств //Бизнес информ. - 1997. - №21. - С.18 - 21.

Янишен В.П. Поняття та ознаки страхових правовідносин в Україні.- Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 - цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. - Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 1997.

Дисертація присвячена питанням цивільно-правового регулювання страхових відносин. Досліджено природу страхових правовідносин, основні категорії страхування, визначено правовий статус його учасників, розглянуто підстави виникнення страхових правовідносин, співвідношення між формами страхування та його окремими видами. Дано класифікацію видів страхування. Внесено конкретні пропозиції щодо вдосконалення чинного страхового законодавства України. Результати роботи відбито в проекті Закону України «Про медичне страхування».

Ключові слова: страховик, страховальник, договір страхування, страховий інтерес, страховий ризик, майнове страхування, особисте страхування, страхування відповідальності.

Янишен В.П. Понятие и признаки страховых правоотношений в Украине. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 - гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. - Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого, Харьков, 1997.

Диссертация посвящена вопросам гражданско-правового регулирования страховых отношений. Исследованы природа страховых правоотношений, основные категории страхования, определен правовой статус его участников, рассмотрены основания возникновения страховых правоотношений, соотношение между формами страхования и его отдельными их видами. Дана классификация видов страхования. Внесены конкретные предложения по совершенствованию действующего страхового законодательства Украины. Результаты работы отражены в проекте Закона Украины «О медицинском страховании».

Ключевые слова: страхователь, страховщик, договор страхования, страховой интерес, страховой риск, имущественное страхование, личное страхование, страхование ответственности.

Janishen V.P. Conception and signs of insurance lawful relations in Ukraine.- Manuscript.

The dissertation to obtain the scientific degree «Candidate of Sciences in Jurisprudence» (Ph. D degree); speciality 12.00.03 - Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International Private Law. - Yaroslav Mudryi National Juridical Academy of Ukraine, Kharkiv, 1997.

The dissertation is devoted to the problems of civil and juridical regulation of insurance lawful relations. The nature of insurance juridical relations, the main categories of insurance have been investigated; the juridical status of the participants has been determined; the foundation for arising the insurance relations, the correlation between the forms of insurance and the separate kinds of the polisy have been examined. The classification of the kinds of insurance has been given. The definite proposals to improve the valid insurance legislation of Ukraine have been made. The results of the work have been used in the Draft Law of Ukraine «On Medical Insurance».

Key words: insured, insurer, insurance contract, insurance interest, insurance risk, property insurance, life insurance, responsibility insurance.

Відповідальний за випуск
Кандидат юридичних наук, доцент В.Л.Яроцький

Підписано до друку 15.12.97р. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Віддруковано на ризографі. Умовн.друк.арк. 0,6. Облік. - вид. арк. 1,0. Тираж
100 прим. Зам. № 262.

Друкарня
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
310024, Харків -24, вул. Пушкінська, 77

432251

AB 39.527

AB 39.527